

ԱՐԱՄԱՅԵՍ

Վ Ն Ա Ս Ա Կ Ա Ր Ը

(Շրջիկի յուշատետրից)

ԳՐԱՆԷԿ 4 409.

ԹԻՖԼԻՍ

1907

891.99

Ա-83

5790 ԵՐՈՏՉՏՈՒՄ 15

15 APR 2009

№ 38

«ԲԱՌԱՋ»-ի ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 38

19 NOV 2010

891.33

Ա-83

ԱՐԵՎՈՅԻՍ

ՎՆԱՍԱԿԱՐԸ

(Շրջիկի յուշատետրից)

ՓՐԹԼԻՍ

1907

1256-2601

—ճերանք» եկան գիւղը. — պատասխանեց

նա, չորս կողմը նայելով, կարծես վախենում էր, թէ ուրիշ լսող կը լինի:

— Ի՞նչ էին ուզում:

— Քեզ... Օֆիցերը ոտները գետինը թակեց. շատ բարկացած էր:

— Ո՞ւր մնացին:

— Գալիս են այս ուղղութեամբ. — վերջացրեց գիւղացին, և նայելով դէպի այն կողմը, որտեղից «նրանք» պէտք է գային, շտապով առաջ անցաւ:

Խեղճ մարդ. նա էլ էր վախենում: Ախր կարող էին յանկարծ տեսնել ինձ հետ խօսելիս, ու... պրծաւ...

Իրիկն ագէմին միայն կարողացայ ջարդած ոտներով, բռնորովին թուլացած՝ հասնել այն գիւղը, ուր դիմում էի:

II

Գիւղացիք հաւաքել են: Վշտի մէջ թաղւած, մտահոգ, տանջւած մարդիկ են, խօսքի ծարաւ եկել են «խօսք» լսելու: Նայում են նրանց կնճռոտ դէմքերին, կոշտացած ձեռներին, և ինքս-ինձ մտածում. — ինչո՞վ կարող եմ մխլթարել սրանց. ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ խօսեմ», գլուխտարածափելի կերպով ցանում է, և երկու բառ արտասանելու ոյժ չեմ՝ զգում իմ մէջ:

Բայց նրանք սպասում են:

— Ի՞նչ ասեմ, — վերջապէս դռնում եմ նը-

րանց, — ուրիշ բարեկարգ երկրներում երբ մարդիկ զանազան կողմերից իրար հանդիպում են, ամենից առաջ հետաքրքրութեամբ միմեանց հարց են տալիս. — Նոր ուսումնարան շինեցի՞ք. երկաթուղին հասա՞ւ մինչև ձեր գաւառը. բանի՞ լրալիր էք հրատարակում. քանի՞ բժիշկ աւելացրիք, և այլն, և այլն: Իսկ ձեզ... ձեզ ինչ կարող եմ հարցնել. այնպիսի դռն օրեր ենք անցկացնում, որ նոյնիսկ չեմ վրստահանում սովորական հարցը ձեզ տալու, թէ՛ — «քէֆներդ ինչպէ՞ս է». Ինչպէ՞ս կը լինի քէֆներդ, երբ տանք մի կտոր հաց չուրիք սոված երեխաների լացը դադարեցնելու, իսկ այնտեղ՝ մարտկով ձեր վերջին պղինձն են վաճառքի հանում, որոշած տուգանքի գումարը լրացնելու: Ինչպէ՞ս կը լինի քէֆներդ, երբ ձեր կողքին ձեր իսկ ընտանիքի պատիւն է արատաւորւած, օջախը պղծւած, և դուք չր գիտէք ինչ տեղ դիմել, ում բողոքել... Այո, եղբայրներ, ծանր է, ծանր մեր դրութիւնը. անողոք են մեզ վրայ իջնող հարւածները, իսկ մենք՝ անպատրաստ այդ հարւածներ տեղացող բաղուկը մի կողմ հրելու ևս դիւ Աստուած գիտէ, թէ է՛լ ինչեր են սարքւած, ի՞նչ դաւեր են նիւթւած մեզ համար...»

Գլուխս պտտւում է. գիւղացիները տեսնում են գունաթափւող դէմքս, և — «բարի գիշեր» ասելով՝ մէկ-մէկ հեռանում:

կից նաղմանդով քղՊՊՊՊՊՊ ընդոտ—բնաց
 նաղմութեամբ դաղով քղՊՊՊՊՊՊ մարամար բիրդան
 —Գ—Անան մեր նաղանքին էր է ապում, որ դու
 միասակար մարդ էս. առաւօտեան դարձաւ
 ինձ գիւղի, տանտէրով, առեկացելով, բայց
 քն էիմ հաւատում, Ասկնք, իշալ չիմ, հասկա-
 նում, թէ ինչն, մարդ ինձ, անպէս է թողում,
 որ դու, ամենին միասակար չես, միայն...
 —Ա—Ինչ, անմա, —պնդեցի, ես, —թող մոլորը
 լսեն. չեմ նեղանալ: մարդսիսս հոմա՛սս
 լսե՛—Ուղղմանով առեկ, սոր դու թէն միասակար
 չես, բայց ապօրինակ մարդ ես, էնպէս է մի
 անասկար, ցրտ, լիմամսով ճախս գիւ
 —Գ—Ինչպէս, պարզաստ, մոմա լսե՛, որ
 ես—Այ հէնց, օրինակի համար, ինչպէս քեզ
 պատում թողնել մտնել ոչ լանդ, սարսուքով
 ընկնել, մի օր կուշտ, մի օր սոված քայս կամ
 քայն գիւղում թաղանել, միտահալածակուն,
 միտանքանքիստ, Միտանքանքիստ ունե-
 մով կարող էիր համարք մտնել աշխատել,
 հան լաւ ապրել, հանք էլ մեծ պատու տէր
 դառնալ, աղաքստ, զմեծ թող զգնեալ, ապ-
 —Գ—Ինչպէ՛ք կարող էիր խոյ մնացած խեղճ
 գիւղացիներին համար ու պէտք էր մտածել.
 չէ՛ որ նրանք հալած պարքէ հն ուղղում, իշալ
 որ նրանց ես պէտք է ցոյց տալ նոյն ճանա-
 պարհները, որ պէտք է քաղաքաւորութիւնն է
 տանում, իշալ —մ սցե՛ք բաժնաճանճար մ
 —Բոլորի դարդը քեզ չեն առել, անաչէս,
 մենակ դու աշխարհի բախտը խօ չես փոխելու.

որոց ընայ նաղմանքս զէ դմնդիք մոցս
 աթաղան-բաբարան ինչ որ գրեւէ, էնպէս
 էլ գնալու է: Մի բան էլ եմ ուզում մայր,
 բայց վախեցում եմ նեղանալ, մոլոր. ոչ մի
 —Չեմ նեղանալ. ես քեզ առաջուց խնդրեցի,
 որ պարզ խօսես. ոչ մի մոլոր, հոմա՛սս
 —Ասում էմ, ճիշտ է, նաղմակը քարից է,
 և լաւ է առանք, ես քարոզում, բայց եթէ որ
 մի քիչ կրկար մտածում եմ, առաւելու անա-
 չես, դուրս է գալիս, որ դու ախ շատ մարդ-
 կանց բերնի հացը կտրել ես ուղղում, խոյ
 —Դիւղացիք չաչք ու ախանջ, արքա՛դ, ոչ շա-
 ճաւ թեպէք լսում էին մեր խօսակցութիւնը,
 և իս գրում էի, թէ նրանք ինչպիսի անհամ-
 քերութեամբ են սպասում իմ պատասխանին.
 նրանք գիտէին, որ ես յարգ ու պատիւ ճա-
 նաչող մարդ չեմ, որովհետեւ բոլոր յարգեր
 ցեցերին հարւածում էի խաւին, տեղի և
 ամեն ժամանակ: Այդ պատճառով նրանք
 հետաքրքրութեամբ հայեացքներն ինձ էին
 յառել. եւ ես թողնելով խօսակցիս, անմիջա-
 պէս դարձայ գիւղացիներին. որ չնայ—
 —Գ—Կեցէք, եղբայրներ, անա տանտէրն ա-
 սում է, որ ես շատ մարդկանց բերնի հացը
 կտրել եմ ուղղում. —սխալ է: Ընդհակառակը,
 ես ցանկանում եմ քիչ մարդկանց հացը կր-
 քել, որպէսզի շատ մարդիկ հաց ունենան: Այդ
 քիչ մարդիկն են, որ շատերի ջանին ընկած
 ծծում են նրանց հոնեցած չղանեցածը: Պարզ
 օրինակ. հայեցէք ձեր տանուտէրին, —մշակու-
 թիւն չի անում, վար չի անում, գործի վրայ

անքուն գիշերներ չի անցկացնում, բայց բոլորիցդ էլ լաւ է ապրում, հարուստ է, երեսներին լաւ հագնում է, ցորեն հաց է ուտում. ինչո՞ւ. որովհետեւ ուժեղ է, և փոխանակ այդ ոյժը արդար գործերում ցոյց տալու, ընդհակառակը, մաշկում, կեղեքում է ձեռքն ընկածը, դժբախտացնում է բազմաթիւ մարդկանց, միմիայն ինքը բախտաւոր լինելու համար. եւ մենակ տանուտէրը չէ. ամեն գիւղում նրա պէս մի տասը հոգի կը լինին, որ ֆնացած գիւղացիութեան քրտինքովն են ապրում: Ահա հէնց այդպիսիների համար է, որ ասում եմ.— դուք իրաւունք չունիք առանց աշխատանք գործ դնելու՝ հարստանալ, յղփանալ ուրիշի հաշիւին. դուք էք սարդերը, որ ծծում էք աշխատաւոր ժողովրդի արիւնը: Եթէ ուզում էք ապրել, ապա դուք եւ աշխատեցէք, դուք եւ քրտինք թափեցէք:—Այս է, որ ես ասել եմ միշտ, և միշտ էլ պէտք է կրկնեմ: Եւ միթէ իմ այս ասածներիցս այն է, դուրս գալիս, թէ ես մարդկանց հացը կտրել եմ բւոյժում:

—Ո՛հ, ո՛հ, դու շատ ճշմարիտ և մեր սրտի միջիցն ես խօսում, — լսեցի գիւղացիների խրախուսական ձայնը, որ իմ ներկայութեամբ իրենց քաջ էին զգում, — ճշմարիտ եւ ասում... մենք անում ենք, ուրիշներն են կշտանում. իսկ մենք միշտ աղքատ: Բայց ո՞վ է մեզ հասկացրել. մեզ այնպէս են սովորեցրել, թէ այդպէս էլ պէտք է լինի. այսինքն՝ ուժեղներին...

պէտք է կերակրենք, բախտաւորացնենք մեր հաշիւին:

—Այժմ հասկացայ,—մրմոաց տանուտէրը.—ախրը ասում եմ, որ մեր նաշաւնիկը սուտ չի ասի. նա ֆնասակար մարդկանց աւելիշուտ և աւելի լաւ է ճանաչում:

IV

Եղանակը թարմ է, երկինքը՝ պայծառ. ուրախ տրամադրութեամբ, ինքս ինձ քթի տակ մի երգ մրմոալով՝ անցնում եմ դէպի մօտակայ բլրի ստորոտում գտնուող գիւղը: Վաղուց է, որ այնտեղ չեմ եղել. ամիսը լրացել է արդէն. կարօտել եմ. այնտեղ ինձ առանձին սիրով են ընդունում. գիւղացիք համեմատաբար ինձ հեշտութեամբ են հասկանում և որոշկաղմակերպւած ոյժ են ներկայացնում տեղական մի քանի տգրուկների համար: Այդ պատճառով՝ վերջիններիս համար ես ատելի եմ, և նրանք բացարձակ ու դադարի կոիւ են յայտարարել ինձ, «ֆնասակարիս». իսկ այդ ինձ հաճոյք է պատճառում:

—Բարի օր, Աստուած դուաթ տայ,—կանչեցի դիմացս ելած գիւղացուն, որը մարաքի համար տեղ էր փորում:

—Աստծոյ բարին. բարեւ կար,—պատասխանեց նա, աւելացնելով.—Խնչ խարար ես բերել... քաղաքում փամփուշտը քանի՞ է:

—Չքանում է ուրախ տրամադրութիւնը. —ասլ զեմաթ տալարսիբ ինչ խոցուն զն մալի...

—Գիւղը չը մտնես.— յետեւիցս կանչեց զիւղացին.— օֆրիցէրն այնտեղ է հարիւր կօլակնեւորով:

— Այն՝ ինչ որ վերջին գամառակներուսը
վերական է դարձել։

Եւ բաց արի ձեռքս ընկած արաջին համա-
բը, կարդացի և... զարմացաւ: Այնտեղ թէ ես
և թէ մերոնք, որ անտաննի տանջանքներով
աքնուո՞ւ էին ժողովրդի միճակը մի քիչ թեթե-
ւացնելու, որ գլխեր-ցերեկ տարւած էինք
միայն մի մտքով, թէ՛ գիւղական թանձր խա-

«Ժողովուրդը հեծում է այդ վամպիրների արշաւանքներից,—գրւած էր թերթում: Ո՛չ մի միջոց չը պիտի լնայել նրանց հալածելու համար, որ իբրև մի անպայման վասակար տարր՝ հասարակական կեանքն են թունաւորում: Քայքայւած գիւղացիութիւնն այլ ևս անկարող է դրանց նման ձրիակերներին իրենց աղի-քրտինքով դատած կօպէկներով կերակրել:»

Բոլորը պէտք է հաւաքւէին ռուսներանի
դահլիճը: մարդիկ անմխիթար էին, վշտահա-
րիւնստ ղէպքերի յորձանոսաւում տաքութիւ-
նելիս: հարկաւոր էր սփռիել, սիրտ տա-
ր Յուսահատութեան բռպէներում երբեմն մի խրա-
խուսական խօսքը—բղիսած կարեկցող սրտից
թեւորում է մարդուս: Իսկ այդ օրը մի այն

պիսի օր էր, որ սարսափահար գիւղացիներին անհրաժեշտ էր քաջալիրութիւնը, անհրաժեշտ էր օգնել նրանց պարզելու այն հեղձուցիչ դրութիւնը, որ նրանց համար էր ստեղծւել:

Մարդիկ արդէն հաւաքւել էին, որոնց թւում և գիւղի վաշխառուները. ես աստիճանաբար աշխատում էի ուրախ տրամադրութիւն տեսողձեւ նրանց մէջ, որպէս զի ցոյց չը տամ թէ ես էլ յուսահատւելու չափ յոգնել եմ:

Բայց հէնց որ ուզում էի բուն խնդրին դիմել, ներս մտաւ գիւղացիներից մէկը:

— Այն գիւղիցն եմ գալիս, — ասաց նա, — կէս օրից յետոյ եկաւ պրիստաւը, կանչեց բոլոր գիւղացիներին, և ասաց, — դուք ամենքդ իրանգաբիշներ էք, որովհետեւ թոյլ էք տալիս, որ զանազան ֆրասակար անձնաւորութիւններ բռնեն ձեր մէջ և խօսեն յանցաւոր զրոյցներ, փոխանակ այդպիսիներին բռնելու և կառավարութեանը յանձնելու՝ դեռ հաց էլ էք տալիս, հիւրաւիրում էք և նրանց հետ միասին ժողովներ գումարում, որով ցոյց էք տալիս ձեր անվստահելի լինելը: Յետոյ մի քանի խրատներ ու սպառնալիքներ տաւ, ապա զայրագին աչքերը ոլորեց, դուրս եկաւ և շտապով գալիս է այստեղ. ես վազէվազ եկել եմ, որ իմաց անեմ. մանաւանդ որ քո անունդ էր շարունակ տալիս. — աւելացրեց լրաբերինձ դառնալով:

Կարճատեւ լուծիւն տիրեց. այդ միջոցին մի ուրիշը ներս ընկաւ:

— Շուտ, շուտ, — հեւտով վրայ տաւ նա, — պրիստաւը մի րոպէից յետոյ գիւղումը կը լինի. քո այստեղ լինելդ նրան իմաց են տւել:

— Հիմա գնացէք, ու պատասխանը տւէք, — յոխորտացին սեահոգիներից մի քանիսը. — ազատութիւն, արդարադատութիւն... շատ էիք ախորժակներդ գրգռել. դէ կերէք:

— Էլ մի կանգնի, — թեկցա բռնեց ուսուցիչը, — գնա, գիւղի միւս ծայրովը կանցնես:

Ես դուրս եկայ, նստեցի ձիւս և ուղղւեցի դէպի հակառակ կողմը:

VI

Աստեղագարդ գիշեր էր. ամառային զով գիշեր: Մի ծանօթ թախիժ եկել, նստել է սըրտիս և սարի պէս ճնշում է: Երկար ժամանակեայ լարւած, ջղային դրութիւնն ազդել է վրաս, և դառն խոհերն այդ կէս գիշերին եկել, պատել են ինձ: — Գործել եմ եռանդով, ոչինչ չեմ խնայել, անձնական ապահովութիւնս վաղճեց է, որ վտանգի եմ դրել. կարեկցել եմ բոլոր վշտաւորներին, կարողութեանս չափ բռնել եմ նրանց ձեռքից՝ դէպի լոյս քաշելու. աշխատել եմ համաժարդկային սուրբ գաղափարների սերմերը գցելու և աշխատաւոր ժողովրդի կրած տառապանքներն ինձ վրայ եմ զգացել: Շատ անգամ սոված, շատ անգամ

ծարաւ, նոյն իսկ հիւանդ՝ ես չեմ դադարել գործելուց. բայց... քաջալերութիւն՝ ես շատ քիչ տեսայ, մինչդեռ հալածանք՝—միշտ և ամեն կողմից:

«Հասարակական գործչի անւան տակ թագնւած՝ դրանք մի-մի անպատասխանատու հրէշներ են. ոչ մի միջոց չը պիտի խնայել նրանց հալածելու համար, որ իբրեւ մի փաստակար տարր՝ հասարակական կեանքն են թունաւորում»:

Այդպէս էին գրել մեր մասին այն կուշտ, լիքը թշնամի, սիրուն աչքերով, փափուկ մատներով չաղ-չաղ մարդիկը. նրանք էին մեզ ամենախիստ կռիւ յայտարարում:

Ամենախիստ կռիւ... անխ, եթէ այնտեղ լինէի, ուղղակի կը գնայի մօտները և կասէի.— Ձերդ չաղութիւն, ուշադիր հղէք մերում նիհարութեան և պատասխանեցէք. դուք, որ ոչինչից երկիրդ չէք կրում, որ այդքան քաջ էք և ամենախիստ կռիւ շեփորն էք հնչեցնում տաք անկիւններից, որտեղ էք կուչ, գալիս, երբ հրացան է պայթում: Կամ՝ եթէ մահու սպառնալիքով ձեզ ստիպենք, քանի՞ թիքա կարող էք կուլ տալ այն թեփախառն կորեկ հացից, որոնցով «հրէշներն» են եօլա գնում:

Ի՞նչ կը պատասխանէին. երկի մի շաքը յօգւածներ ևս կը շարէին, թէ ինչպէս գաւառական բաշխուղուկներից մէկն իրենց վրայ բռնութիւն գործ դնել ցանկացաւ, յետոյ աղեխառն շեշտով կաւեւացնէին.— «եթէ քաղաքում

մեզ նման մարդկանց վրայ բռնանում են, հապա ի՞նչ կը լինեն անելիս գիւղերում»:

Չաղ-չաղ, դրիչ բռնել իմացող մարդիկ միացել են գիւղական տղորուկների հետ, և կռիւ յայտարարել մեր դէմ: Ի՞նչ անել, չը թողնել բոլորը, չը հեռանալ այս տանջալից ճանապարհից: Ախր ես էլ մարդ եմ, հանգստանալ, կիտնք վայելել եմ ուզում առանց չարչարանքների:

Գնամ, նստեմ քաղաքներում, ապահով, հանգիստ, և շանթեր տեղամ այնտեղից, ժողովրդի անունով կեղծ արտասուք թափեմ, պախարակեմ բոլորին, կոչեր հրատարակեմ, ես էլ չաղանամ...

Եւ մութ գիշերին՝ յուսահատութեան առաջին նշոյլներն էին այդ, որ ծագեցին իմ մէջ, և մի րոպէ նոյն իսկ վճռեցի,— թողնել, հեռանալ ընդմիշտ: Թող այժմ էլ ուրիշները գան:

Գնալ, հեռանալ... Բայց դա մի վայրկեան էր միայն: Միտքս լուսաւորւեց, իմ առաջ կենդանացան գիւղացիների կնճռոտ ճակատները, կոշտացած ձեռները, տեսայ նրանց, որ միամիտ աչքերը դէպի ինձ յառած՝ կարծես պատգամի են սպասում. տեսայ և նրանց, որ ուրախ-ուրախ դիմաւորում են ինձ և պատրաստակամութիւն յայտնում ինձ հետ տխրելու, ինձ հետ ծիծաղելու:

Մտայ մտքերս փախուստ են տալիս ինձնից, սիրտս բացւում է, հոգիս խաղաղում:

Թող սև հողիները, խօսքի ասպետները բա-
ռերով խաղան, այգիպիսիները միշտ կենդանի
գործի թշնամիներն են եղել:

Վճռում եմ, և առաջ անցնում:

Սակայն ուր գնամ. այն գիւղը, դէպի ուր
ես եմ դիմում, դեռ շատ հեռու է, այնքան իմ
մասին չեմ մտածում, որքան ձիուս: Անբա-
ժան ընկերս է նա, և ինձ հետ փախաւական:

Եւ դեռ մի գիտէ, էլի ինչքան է պէտք գալու:
Իջայ մօտակալ հովտում, խոտի դէզ կար:
ձին կապեցի դէզին, իսկ ես մէջքս դիմհար
տալով խոտին, աշխատեցի քնել:

Մի ժամու չափ անհանգիստ քնից յետոյ,
նորից ձիու վրայ էի: Լոյսը բացւում էր. հեռ-
ւում մի սև զանգւածի նման՝ գիւղը երևաց:
և երբ արեւի առաջին ճառագայթները սարերը
ներկեցին, ես գիւղը մտայ:

VII

Կէսօրին մօտ դուրս եկայ գիւղամէջ, ուր
հաւաքւել էին գիւղացիք և առանց միմեանց
հասկանալու՝ գոռում գոչում էին բարձրացրել:
Միայն մէկի ձայնը շատ բարձր էր հնչում.
շարունակ բղաւում էր. ախր մինչև երբ, մին-
չև երբ...

Ես նրան ճանաչում էի. նա մի բաղմանդամ
ընտանիքի հայր է, խիստ ճշմարտախօս, վե-
րին աստիճանի աշխատասէր մարդ, բայց
միշտ էլ աղքատ, ուստի և՛ խօսքն անց չը կե-

նող: Եւ եթէ այսօր նրա ձայնն աւելի բարձր
էր հնչում, ապա այդ նշան էր, որ մի խոշոր
անապղաղու թիւն է կատարւել:

— Այդ ի՞նչ է պատահել. — մօտենալով՝ հարց-
րի նրանց:

— Ի՞նչ պէտք է լինի, տուններս քանդւում
է. — խորշումս դէմքով կանչեց գիւղացիներից
մէկը: — 150 ծխից է բաղկացած մեր գիւղը,
բայց 150 հատ ցորեն դրելու տեղ չունինք:
Մինչև հիմա, էհ, մի կերպ եօլա էինք գնում.
կալածատիրոջ հողերն էինք հերկում: Հիմա
էլ էդ տնաւերը եկել է, երկու ոտը մի կօշիկի
մէջ դրել, թէ դուք էք, որ այս, այս պայման-
ներով պէտք է վարեք հողը. աւաղիսի պայ-
մաններ, որ մեր ծծկեր փրկանքներն էլ եթէ
գիշեր-ցերեկ հողի վրայ բան անենք, վերջումն
էլի մի բան դեռ պէտք է պարտք անենք,
կալածատիրոջ աչքը կոխելու, պայմանները
լրիւ կատարելու համար: Ի՞նչ անենք, մեծ
դիմենք. առաջւայ կարգով հաղիւ էինք ապ-
րում. իսկ հիմա խօսովից կը կոտորւենք:

— Տօ, կամաց խօսիր, տնաշէն, — նկատեց
մէկը, — չի՞ս տեսնում, որ ճնա՞ գալիս է:

— Այ ոտը կտորէր, ջնանգամ գնար, — մըր-
մըռաց գիւղացին, ու լռեց:

Ահա նա, սարգը. խունացած պինջակը հա-
գին, ներկը վեր եկած երկարավիզ կօշիկները
ոտներին, պլտբան, թափառող աչքերով և մի
հին գլխարկ գլխին փակցրած: Մենք վաղուց-
ւայ ծանօթներ էինք. դեռ անցեալ տարի մենք

1265-2009

մի այլ «հաշիւ» էինք ունեցել միմեանց հետ, որի համար բանտի համը զգացի: Եւ երբ այժմ ինձ տեսաւ գիւղացիները մէջ, հարցախառ կերպով ունեցերը վեր քաշեց, զարմացաւ, տատանւեց,—առաջ գնալ, թէ՛ յետ, ապա հաստատուն քայլերով, բերնին մի զգւելի, քծնողի ժպիտ խաղցնելով՝ դիմեց դէպի ինձ:

—Յնչափ ուրախ եմ,—կանչեց նա,—բարի լինի զալուստդ: Ուրեմն բանտից ազատուելուց յետոյ իրաւունք ստացել ես այստեղերքը լինելու... շնորհաւորում եմ:

Այդ մի սոսկալի, գարշանք ազդող ակնարկութիւն էր, թէ՛—ձայնդ կտրիւր, ոչինչ չը խօսես, թէ՛ չէ՛ նորից բանտ կը նստես:

Գիւղացիները յուզւած, սպասողական դրութեան մէջ լարւել, մնացել էին, թէ ինչ պէտք է ասի աղան. սիրտը ողորմութիւն ընկել է, թէ աւելի է քարացել:

—Չի լինում, էլի չի լինում,—մրմռաց աղան, ինքն իրեն,—էս հաստագլուխ ուսմիկներին խօսք հասկացնել չի լինում... Էնքան ասում եմ, թէ՛ այժմ արդիկ, տունս քանդւել է, ահագին մնասներ եմ կրել, քաղաքում ունեցած-չունեցածս այրւել է. եկէք էս գնով հողերը հերկեցէք, որ ես էլ կարողանում ապրել, դուք էլ: Աստուած ուրանում են, և—չենք կարող ու չենք կարող բղաւում... Հը՛, թէ՛ էք ասում—ձայնը բարձրացնելով՝ դարձաւ նա գիւղացիներին.—ուրիշ աղաչողներ կան հո-

ղերիս համար. ինձ գործից մի գցեք. առաջարկած պայմաններս համաձայն էք:

—Չէ, չէ, համաձայն չենք,—կանչեցին գիւղացիք:

—Այն ժամանակ Աստուած ձեզ հետ. պնացեք, կոտորւեցէք առանց հողի. կը տամ ուրիշներ:

—Ուրիշները... ի՞նչ կարող է համարձակւել էն հողերը լուծ բերելու. եղները կը մորթենք:

—Ի՞նչ, թէ՛...—որոտաց կալածատէրը,—Աստուած է վկայ, էնքան կողակներ թափել կը տամ էստեղ, որ չէք իմանայ, թէ ձեր կին ու աղջիկը որտեղ թագցնէք:

Ես խոհեմութիւն էի համարել լուռ կենալ, չը միջամտել, ապագայ գործունէութեանս համար խոչընդոտ չը ստեղծելու համար. սակայն այդ ճիւղի վերջին ասածները կայծակի նման զարկեցին սրտիս և ես վեր թռայ:

—Ա՛յ գիւղացիներ, տեսա՞ք ինչ ասաց ձեր աղան, ձեր գիւղի հայրը... այն հողը, որ ձերն է, այն հողը, որ տարիների ընթացքում ձեր քրտինքովն է ոռոգւել, նոյն այն հողը տասնեակ տարիներով սրա նման ցեցերն իրենց ձեռքը զաֆթած՝ լափել են արդիւնքը, առանց քրտնելու, առանց տանջւելու... Նայեցէ՛ք դրան, լաւ նայեցէ՛ք, կարճ է դա գոնէ կէս ժամ մահ բռնել. կարճ է գոնէ մի անգամ մանգաղը ցորենի ծղօտների վրայից քաշել. նրստել է երբ երբէ կամի վրայ. գիշերները սըթսրթալով արածացրել է եղները, որպէսզի

առաւօտեան նրանք լուծը լաւ քաշին. սայլի վրայ նստած, արեւից խաշւելով խուրձեր կրել է... երբէք, երբէք. հանդիսաւ նստել է տանը, իսկ դուք արել էք այդ բոլոր աշխատանքները, քրտնել, չարչարել, և երբ ցորենը մաքրած պատրաստւած է եղել ու կալի կողքին դարսած՝ նա եկել, մեկնել է չափը, թէ՛ բաժինս տւէք: Ի՞նչ բաժին... նրա համար, որ հողն իրան է պատկանում, բայց այդ ո՞վ աւաց, թէ հողը հրանն է. ո՞վ տւում. այդ ինչպէս կարելի է, որ 150 ծուխ ունեցող մի գիւղ մի հաւ բաց թողնելու տեղ չունենայ, իսկ մի մարդ, միմիայն մի մարդ՝ հազարուոր ծրավարների տէր լինի: Եթէ մինչև անգամ հաշւենք, որ հողը նրանն է եղել, և հողի գինը 1000 բուրլի է, ապա տամեակ տարիների ընթացքում նա քսան անգամ հանել է գինը, քսան անգամ աւել հազար բուրլիներ է ստացել: Եւ երբ լաց էք լինում, աղաչում, պաղատում, որ ողորմած լինի, նա՛ խիղճն ուրացած՝ մատն է թափ տալիս և ձեր կանանց ու աղջիկների պատին սպանալիքներ կարդում: Այդպէս է եղել սկզբից մինչև այժմ, այսպէս չը պէտք է լինի այսուհետև: Կազմակերպւեցէք, ձեր որդկերանց համար լաւ օրեր ստեղծելու. կազմակերպւեցէք, — դրա մէջ է ոյժը, — և երբ ամենքդ գիտակցութեան հասած, ձեռք-ձեռքի տւած ապարէզ կիջնէք Հող և Ազատութիւն թողացնելով, այն ժամանակ միայն դուք յայն ունեցէք, որ այս սղորդին-

րը, այս պրին-քրտինք ծծողները, այս ճրիպեր հրէշներն իրանց աշակիցներով տեղի կը տան, ու դուք կունենաք վերջապէս ձեզնից անարդարութեամբ խլած՝ բայց ձեզ պատկանող Հողն ու Ազատութիւնը:

VIII

Նախկինից աւելի սաստիկ արշաւանք է սկսւել իմ դէմ: Տեղական վաշխառուներն ու «պատելիները» լարել են իրանց բոլոր ուժերը՝ ինձ դուրս մղելու, ոչնչացնելու համար: Գիւղացիք շարունակ զգուշացնում են ինձ, մատնացոյց անելով, թէ ի՞նչ հրէշաւոր դաւեր են նիւթւում իմ դէմ. իսկ ուսուցիչը մի լրագիր ուղարկեց, հետք մի տոմսակ, ուշադրութիւնս հրաւիրելով ուղարկած թերթի մի յօդւածի վրայ. թերթը լաց արի:

«Զը կարողացանք ազատել մեզ տանջող, մտրակի տակ տուող զօչիներից — գրած էր այնտեղ. — նրանից մէկը պտտում է գիւղէ գիւղ, իրան գիւղացիների ինամատար հրատարակում, առօր-փառօք քէֆեր անում, հաւի փափուկ մսիք կարծիք գինով հեղեղում, և արբած գրութեամբ՝ գիւղի ամենաաչքի ընկնող մարդկանց խայտառակում: Մինք զանազան գիւղերից հաւաքւած բանիմաց և մեր պատիւը ճանաչող անհաւորութիւններս յայտնում ենք սրանով մեր ամենախորին զգւանքը՝ զէպի այդ վնասակար խնամակալները և կ'չ ենք

անում հեռանալ վերջապէս մեր միջից, որով
և կը վերանային այն անթիւ պատուհասները,
որ դրանց պատճառով թափւում է մեր խեղճ
ժողովրդի գլխին:

Ստորագրած էր՝ զանազան հասարակու-
թիւնների դիմաց մի քանի անձնաւորութիւն-
ներ, որոնց անձամբ ճանաչում էի. խօջաներ
էին, տանուէրներ ու հողատէրեր... Թերթն
ինձ և ընկերներիս մի առաջնորդող էր նւի-
րել՝ «Դարձեալ հեծեծանք» վերնագրով:

Նոր ընթերցումը վերջացրած, դառնացած
սրտով մտածում էի, որ հեկհե ներս ընկաւ ինձ
հիւրասիրող գիւղացին և ընդհատող ձայնով
ասաց արագ-արագ.

— Գալիս են... Թագուիր... մարագի կտրին...
խոտի արանքում...

Ինձ ոչ ոք չը տեսաւ, ես արագութեամբ
մարագը բարձրացայ և մտայ ցանուցիր խո-
տերի տակը: Նոյն այդ միջոցին փողոցում
երևաց ինձ որոնողների շղթան, որոնց առաջ-
նորդում էր իմ ծանօթ կալաժառանգը...

Մինչև երեկոյ մնացի այդտեղ:

— Իջիր, — ասաց գիւղացին, ինքնագոհու-
թեամբ, — Իջիր, գնացել են:

— Է՛, թնչ էին ուզում. — դարձայ ես նրան:

— Ի հարկէ՝ քեզ. կալաժառանգը պնդում
էր, որ դու այստեղ ես, բայց մենք երդւե-
ցինք, որ քեզ չենք տեսել, առաջարկեցինք
ման գալ բոլոր տեղերը և եթէ գտնեն, որ քեզ

թագցրել ենք, մեզ ամենախիստ պատիժը
տան:

Կալաժառանգը հայհոյեց, օֆիցէրն ու պրիս-
տաւը բարկացան, յետոյ խոտ ու գարի պա-
հանջելով՝ տւին ձիանց և մի ժամ առաջ՝
դուրս եկան, գնացին:

XI

Մի այլ գիւղում եմ. բայց ինձ հիվ էր հան-
գատութիւն տւել, գիւղից դուրս եմ գիշերում,
որովհետև յայտնել էին, որ գիշերն ինձ հա-
մար որսորդները թաղարդ են լարում: Զը
նայելով իմ մերժումներին, դուրսն ինձ հետ
գաղտնի կերպով միացել են գիւղացիներից
հինգ երիտասարդ. եւ մենք վեց հոգով՝ բա-
ւական հեռաւոր ժայռերից մէկի ընդարձակ
ապահով խոռոչում մեծ խաբոյկ ենք վառել
չորս կողմը նստել ու քնոցը զրոյցներ անում.
Իսկ նրանցից մէկն էլ իրենց հետ բերած հա-
ւերն է կտրատում, ու շամփուր քաշում:

Անմոռանալի գիշեր...

Երբ ընթերթն արել, վերջացրել էինք, գիւ-
ղացիներից մէկը, որ բաւական ժամանակ
լուռ ու մտախոհ երեսիս էր նայում, ասաց.

— Ախր, իսկապէս չեմ կարողանում պար-
զել, թէ ինչու, օրինակ, դու այս բոպէիս այս-
տեղ ես, և ոչ քաղաքներում, կամ հէնց ձեր
տունը. ինչու ես սարէսար, չօրէջօլ ընկել. չէ՞
որ եթէ բռնեն...

— Շատ լուռ, — ասացի, — հս. մի ուրիշ հարց կը տամ. ինչո՞ւ, օրինակ, դու քո այստեղ գտնուող ընկերներովդ այս ընկերս ձեր տնտեսութեան չէ՞ք ապահով պահուած. չէ՞ որ, երբ ձեզ տեսնեն փնտձ հետ միասին՝ ձեզ էլ կը պատժեն:

Խօսակիցս քիչ լռեց ու պատասխանեց.

— Ախր այդ նամարդութիւն կը լինէր, ինչպէ՞ս կարելի էր քեզ առանց ընկերի՝ մենակ թողնել սարերում, առանց վալադի, մանաւանդ որ քեզ սիրում ենք:

— Այ, հէնց քո սապօրի մէջն է իմ պատասխանս: Ես էլ ձեզ եմ սիրում, բոլոր աշխատաւոր գիւղացիներդ, սիրում եմ ձեզ ձեր բոլոր վշտերով, ձեր բոլոր տանջանքներով և նամարդութիւն չէ՞ք լինի իմ կողմից, երբ ժողովրդին թողնէի մենակ, առանց վալադի: Ինչպէս որ դուք այս սարերի վալադն էք և ինձ բերել էք մի ապաստարան, որտեղ հանդանուլ կարող եմ, նոյնպէս և ես վալադ եմ մի ուրիշ ճանապարհի, որ գրքերումս եմ սովորել, և ես պարտաւոր եմ ցոյց տալ իմ կարողութեանս չափ այն ճանապարհը, որ տանում է դէպի հանգստանալու ապաստարան: Ծիշա է, այն ճանապարհը երկար է և վտանգներով առատ և աւելի շատ չարչարանք, տանջանք է պահանջում, բայց ինչպէ՞տք է արած, երբ այնտեղէ միայն և միայն ճշմարիտ փրկութիւնը եւ անհոգեարար լինում:

— Քեզ մասնադ, եղբայր, մի քանի էլ ես ասեմ սիրտս դի՛ ջանայ, — դարձան երկրորդ գիւ-

ղացին, — մենք մեր էս աչքերով տեսնում ենք, թէ ինչքան ես նեղութիւններ քաշում, և մեր ախանջներով ենք լսում, թէ ինչպէս ես դադում, ճակատին խփում փիս մարդկանց փիս արարքները. բայց ինչո՞ւ է մեր քահանան ասում, որ դու ապաստուած ես, Բրիտոտին չես հաւատում, և քո հոգին դժոխք պէտք է գնայ:

— Ձեր քահանան սուտ է ասում, որպէսզի ձեր սիրտը պղտորէ, և դուք ինձ ասէք. «Եղբայր, գնա արատեղից»: Իսկ ձեր և ուրիշ շատ քահանաներ հէնց այդ են ուզում, որ հոգիսն առատ լինի. չէ՞ որ ես խանդարում եմ նրանց, որովհետեւ հասարակութեան առաջ ասում եմ. — տէրտէր, Բրիտոտոս ասել է, թէ՛ քաջ հովիւր իր անձը դնում է իր ոչխարների համար. իսկ դուք ոչ միայն անձերնիդ չէ՞ք դնում, այլ ոչխարների բուրգն ուզում էք կաշւի հետ կըտրել:

— Ես նրանց ասում եմ, — դուք խաւարն էք, որովհետեւ խաւարեցնում էք լոյսը, և եթէ մէկը ձրագն ուզում է բերել, լոյս տալու համար, փչում, հանդցնում էք, մարդկանց վախեցնում դժոխքի անունով, հալած արձիճով, սատանաներով, որպէսզի ժողովուրդը միշտ երկիւղի մէջ մնայ, աչքերը կապած, խաւարում լինի և դուք միշտ իշխող լինէք, ու նրանց կարողանալը խաւարի մէջ կթել, ինչպէս մի կովի: Ահա թէ ինչու է ձեր քահանան ինձ դժոխքի արժանի համարում և Բրիտոտին չը հաւատացող կոչում: Այժմ ձեզ

հարցնեմ. երբ և իցէ նա խօսեմ է ձեզ հետ Քրիստոսի մասին, պատմեմ է թէ ինչպէս նա իր գաղափարների համար խաչը բարձրացաւ. պատմեմ է, թէ նա ինչպէս էր ապրում.—միշտ թշուառների հետ, տանջողներին օգնութեան հասնելիս, միշտ նախատեսելիս իր կատարած ճշմարիտ գործերի համար, բոլորիկ ոտներով, գլուխը բաց, մի հաւարակ գօտիով մէջքը պնդացրած, և ամեն բոլոր պատրաստ իր կեանքը զոհ բերելու ժողովրդի համար.—այդպէս է Քրիստոսը. սակայն այդպէս են նրան «հաւատացող» քահանաները...

X

Մի շաբթից յետոյ մի այլ գիւղում եմ: Հաւաքւել ենք մի ահագին ընկուզենու տակ, թւով մօտ երկու հարիւր հոգի: Մի ծերունի նկատելի է, որ շատ է ցանկանում մի բան ասել, բայց յարմար առիթի է սպասում:

—Սրտումս մի բան կայ, պէտք է ասեմ,—ասաց նա վերջապէս.—թէ և դու կուտամ ես հարուստների դէմ, և ես էլ հարուստ եմ, բայց ինչ մեղքս թագցնեմ, հոգի ունիմ տալու, կոխուք արգար է: Եւ երբ տեսնում եմ, որ շատ չարամիտ մարդիկ քեզ բամբասում են, քեզ հայհոյում են, կարծում եմ թէ ինձ են հայհոյում. երբ լսում եմ թէ բռնակռուց հազիւ աշատեցիր, սիրաս թրթռում է: Ե՛հ, աշխարհ չեմ տեսել, գիր չեմ կարդացել, սրտին էլ

լեզուով լաւ տեսել չեմ կարողանում. կը ներես: Սրտինս այս է.—ասեցի եկեղեցու համար մի պատկեր բերել տամ, յիշատակ մնայ. բայց մէկ էլ մտածեցի, որ դու ինձանից աւելի լաւ կը գիտենաս, թէ ինչն է աւելի հարկաւոր. մարդկանց հոգսը քաշողը գուցէ ես. նրանց դարձը դու ես հասկանում. անհ 300 բուբլի. կարգադրիր, ինչպէս ուղղւո՞ւմ ես:

—Շէ՛ն կենաս, շէ՛ն կենաս,—ձայն տւին գիւղացիք այս ու այն կողմից:

—Եղբայրներ, —ասացի նրանց,—հայրիկը ցանկացել է եկեղեցու համար մի պատկեր բերել տալ. բայց այստեղ, երբ մեր շուրջը հազար ու մի ցաւեր կան, երբ մենք խաւարում խարխափում ենք, երբ մեր դարդերը հազարներով են, որոնցից գոնէ մէկին դարձան տանելը մեծ մխիթարութիւն է, ուստի եկեղեցին պատկերով զարդարելով մենք սխալւած կը լինէինք: Ուստի մեր ալեւորը չը պիտի նեղանայ, եթէ այս փողը նշանակւի այս գիւղում մի ուսումնարանի հիմքը դնելու: Թ՛ի՛ մեր երեխաները կարգան ախտեղ, լուսաւորւեն, աշխարհիս չարն ու բարին, գեղեցիկն ու վատը ճանաչեն, որպէսզի մեզ նման տգէտ ու խաւար չը մնան, և ուսումնարան հիմնարկողի յիշատակն օրհնեն:

—Որքի՛, ասացի, որ դու ինձանից լաւը կիմանաս.—ասաց ծերունին,—առ էս հարիւրն էլ աւելացրու էդ նպատակին:

Օրինակը վարակող եղաւ:

— Տաճն քուրսի էլ, ես եմ տալիս, — ասաց զիւղացիներէի մէկը, փողը հանելով։

— Բա՛նն էլ ես։

— Հինգն էլ ես։

Եւ այդպէս գումարը կամաց-կամաց մեծացաւ. իսկ նրանք, որ փող չունէին, պարտաւորուեցին որոշ օրեր ձրի աշխատել շինութեան վրայ, կամ քար ու հող կրել։

— Տեսնո՞ւմ եք, — ասացի, — միացեալ ոյժն ինչեր է անում։ Մենակ մի մարդն ի՞նչ կարող է անել, եթէ մինչև անգամ ամօքարներով քարի ցանկութիւններ ունենայ։ Բայց երբ փողովուրդն է միանում, համայնքն է գործի դուրս գալիս, այն փամանակ մերանում են բոլոր խոչնդոտները, հարթւում է ճանապարհը, և շատ անկարելի բաներ կարելի են դառնում։ Պէտք է սովորել միացեալ, համայնական ուժերով գործեր կատարել։ Այստեղ առնւազն կը լինին երկու հարիւր քուրսի բան ու թի վերցնող, առհասարակ աշխատանքի ընդունակ մարդիկ. եթէ այդ բոլորը միասին միայն երեք օր ծառայելու դուրս գան գիւղի օգտին՝ հասարակական շատ աղէտների առաջը կ'առնւէր։ Անցեալ օրը, երբ ես այստեղ էի գալիս, գիւղի տակի ճանապարհի մի անկիւնը փլւել, ձորն էր թափւել։ մենակ մի մարդ, ի հարկէ, ամիսներով ջանք պէտք է թափէ՝ փլածքը շինելու. և կարող է պատահել, որ իսկի չը շինւի. մինչդեռ ձեր սայլերը պէտք է խրւեն այն միւս անյարմար ճանապարհի

ցեխերի մէջ, հզներն ու գոմէշները տանջւեն, գոնցէ և սայլի աղը կամ լուծը կ'ոտրւի, կամ թէ՛ հէնց կ'ենդանինքն ինկնեն, քիսսւեն, իրենց տիրոջ տունը քանդելով։ Բայց այդ չարիքն իսկոյն կը վերացւի, եթէ իմ յիշած երկու հարիւր հոգին՝ մէկը բահով, միւսը քլունգով, երբորդը մի այլ բանով դուրս գալին փլածքը շինելու, ճանապարհն ուղղելու համար։

— Ուղիդ եմ ասում, շատ ուղիղ, — կանչեցին զիւղացիները. — մենք չենք հասկալի. իսկ որ այդ ձևով անթիւ գործեր կարելի է հեշտութեամբ վերջացնել։

Ապա դարձան իրարու.

— Տղէ՛ք, վաղն ով ինչով կ'արող է, թող առաւօտեան դուրս գայ գիւղի տակը։ Աստուծոյ օգնութեամբ՝ դեռ արեգակը սարին չը նստած ճանապարհը առաջւանից էլ աւելի ուղիղ, էլ աւելի հաստատուն շինած, պատրաստ կը լինի։

Եւ ուրախ-ուրախ ցրւեցին տները։

XI

Այստեղ կտրւում է գաւառականի յիշողութիւնները. բայց տեսարակին կցւած է մի նամակ, որ այդպէս յանկարծ ընդհատուելու պատճառներն է պարզում.

«Ինձ յանկարծ ձերբակալեցին. — գրւած է նամակում. — երբ բռնած տանում էին, վաշ-

խառնանքից մէկը, որին կատաղի կերպով հալածել էի ամեն տեղ, մատը թափ տաւ և ասաց.— Գնա, գլուխդ շատ էր տաք, մի քիչ կը հովանայ այժմ: Պարզ էր, որ ես դաւադրութեան զոհ էի, և սողունները գլուխ բարձրացրած՝ իրենց յաղթութիւնն էին տօնում:

Առաջին անգամը չէ, որ բանտ եմ տեսնում. բայց այս անգամ դժւար թէ կարողանամ տանել. առողջութիւնս քայքայւած է, և շարունակ ենթակայ եմ ծայրայեղ յուզմունքների, որովհետև ամենայեւին պաշտօնեան ինձ անպատուում, հայհոյում է, և ինձ ստորացնելու մէջ հրճանք զգում: Ի՞նչ կը լինի վերջը. — յաւիտեան բանտում կը մնամ, տաժանակիր աշխատանքների կը քշեմ, թէ մի աւելի ծանր պատժի կենթարկեմ, այդ չէ այժմ իմ սիրտս կրծողը, այլ այն, որ սկսածս գործը կիսատ է մնում...

«Բայց չէ. ընկերներս, իմ ազմաթիւ ընկերներս կը շարունակեն այն. ես թախանձում եմ. յայտնիր նրանց, որ ես ամեն մի զատիժ թեթև կը զգամ, փայփայելով այն յոյսը, թէ նրանք անտէր չը պիտի թողնեն աշխատաւոր ժողովուրդին, թէ նրանք դուրս կը գան նրա ցաւերն ամոքելու»:

հասանելի մէջ, որն հասնելի չէր
 երբեք էլ, անմիջապէս իւր
 մարմնով, որովհետեւ իւր
 էջ երկուսն ունէր իւր
 զարմանքով իւր
 բանականութեամբ իրենց յայտնաբերելու
 եղանակը:

Վերջին անգամ ինչ որ արեալ էր, ան-
 նախ. իսկ այդ անգամ դժուար թէ հարազա-
 նաւ մտնէր, անհրաժեշտ զարմանք է, և
 շարունակ իրենց իւր հարազան յայտնաբե-
 րելու, որովհետեւ անհրաժեշտ էր, որպէս
 թէ, անհրաժեշտ էր, և ինչ որ
 յայտնաբերէր. ինչ որպէս իւր
 ինչ, ինչ, — ինչ որպէս իւր
 ինչ, անհրաժեշտ էր, որպէս իւր
 ինչ, որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր,
 որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր,
 որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր,
 որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր,

Վերջին անգամ ինչ որ արեալ էր, ան-
 նախ. իսկ այդ անգամ դժուար թէ հարազա-
 նաւ մտնէր, անհրաժեշտ զարմանք է, և
 շարունակ իրենց իւր հարազան յայտնաբե-
 րելու, որովհետեւ անհրաժեշտ էր, որպէս
 թէ, անհրաժեշտ էր, և ինչ որ
 յայտնաբերէր. ինչ որպէս իւր
 ինչ, ինչ, — ինչ որպէս իւր
 ինչ, անհրաժեշտ էր, որպէս իւր
 ինչ, որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր,
 որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր,
 որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր, որպէս իւր,

<< Ազգային գրադարան

NL0127154

21479